NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTNOMASI, [2026-7]
ISSN:2181-1458
ISSN:2181-0427

09.00.00-FALSAFA
journal.namdu.uz
PHILOSOPHICAL

DINIY MUTAASSIBLIKNING OLDINI OLISHDA MA'RIFIY MULOQOTNING IJTIMOIY-FALSAFIY AHAMIYATI

Axmedova Iroda Shoxitbekovna
O'zbekiston Respublikasi Din ishlari bo'yicha qo'mita bo'lim boshlig'i. Andijon davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi. falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)
E-mail: axmedovaaa0577@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada diniy mutaassiblikning oldini olishda ma'rifiy muloqotning o'rni ijtimoiy falsafa nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotga umumiy tartibdagi ma'rifiy suhbatlarni tashkil etishga oid amaliy-uslubiy matn asos qilib olindi. Undagi suhbat muhiti, mutaxassisning muomala madaniyati, tinglovchining holatini hisobga olish, savol-javob va yakka tartibdagi yondashuv masalalari shaxs va jamiyat munosabatlari bilan bog'lab o'rganildi. G'arb, Yevropa, rus va o'zbek olimlarining muloqot, ijtimoiylashuv, tanqidiy tafakkur, diniy bag'rikenglik hamda radikallashuv haqidagi qarashlari qiyoslandi. Ma'rifiy suhbat faqat tayyor bilimni yetkazish emas, balki insonning mustaqil fikrlashi, ishonchni tiklashi va jamiyat bilan aloqasini mustahkamlashga xizmat qilishi asoslanadi. Shu bilan birga, profilaktika jarayonida inson sha'ni, shaxsiy hayoti va ixtiyoriy ishtirok tamoyillariga rioya etish zarurligi ko'rsatiladi.*

Kalit so'zlar: *ma'rifiy muloqot, ijtimoiy falsafa, diniy mutaassiblik, radikallashuv, ijtimoiylashuv, tanqidiy tafakkur, ishonch, bag'rikenglik, profilaktika, reintegratsiya.*

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКАЯ РОЛЬ ДИАЛОГА ПРОСВЕЩЕНИЯ В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ РЕЛИГИОЗНОГО ОБЩЕНИЯ

Аннотация. *В данной статье анализируется роль диалога просвещения в предотвращении религиозных отклонений с точки зрения социальной философии. Исследование основано на практическом и методологическом тексте по организации общеобразовательных разговоров. В связи с отношениями между индивидом и обществом изучались вопросы разговорной среды, культуры взаимодействия специалиста, учёта ситуации слушателя, вопрос-ответ и индивидуальный подход. Сравнивались взгляды западных, европейских, российских и узбекских учёных на диалог, социализацию, критическое мышление, религиозную терпимость и радикализацию. Просветительский диалог основан не только на передаче готовых знаний, но и на том, что человек может мыслить самостоятельно, восстанавливать доверие и укреплять связь с обществом. В то же время в процессе профилактики проявляется необходимость соблюдения принципов человеческого достоинства, личной жизни и добровольного участия.*

Ключевые слова: *Просвещение, социальная философия, религиозное обращение, радикализация, социализация, критическое мышление, доверие, терпимость, профилактика, реинтеграция.*

SOCIO-PHILOSOPHICAL ROLE OF ENLIGHTENMENT DIALOGUE IN THE PREVENTION OF RELIGIOUS COMMUNION

Annotation. *In this article, the role of enlightenment dialogue in the prevention of religious deviation is analyzed from the point of view of social philosophy. The study is based on a practical and methodological text on the organization of general educational conversations. The issues of the conversation environment, the culture of the specialist's interaction, consideration of the listener's situation, question-answer and individual approach were studied in connection with the relationship between the individual and society. The views of Western, European, Russian and Uzbek scholars on dialogue, socialization, critical thinking, religious tolerance and radicalization were compared. Enlightenment conversation is based not only on the delivery of ready-made knowledge, but also on the fact that a person can think independently, restore trust and strengthen his connection with society. At the same time, in the process of prevention, the need to adhere to the principles of human dignity, personal life and voluntary participation is shown.*

Keywords: *Enlightenment, social philosophy, religious conversion, radicalization, socialization, critical thinking, trust, tolerance, prevention, reintegration.*

Kirish

Bugungi kunda diniy mutaassiblikning oldini olish masalasi faqat diniy bilim berish bilan cheklanmaydi. Insonning muayyan qarashlarga berilishi uning yashash muhiti, oilaviy munosabatlari, olgan tarbiyasi va atrofidagi insonlar ta'siri bilan ham bog'liq. Ayniqsa, diniy masalalarda yetarli bilimga ega bo'lmagan ayrim shaxslar turli manbalardan olingan ma'lumotlarni to'g'ri baholashda qiynaladi. Natijada diniy tushunchalarni bir tomonlama qabul qilish, boshqa qarashlarga murosasiz munosabatda bo'lish va muayyan guruh fikriga ko'r-ko'rona ergashish holatlari yuzaga kelishi mumkin. Bunday vaziyatda insonning faqat diniy bilimini oshirish emas, balki uning mustaqil fikrlashi, atrofdagilar bilan munosabati va jamiyatdagi o'z o'rnini anglashiga ham e'tibor qaratish zarur.

Diniy mutaassiblikka qarshi olib boriladigan ma'rifiy suhbatlar bu borada muhim o'rin tutadi. Chunki suhbat davomida insonning qarashlari, uni qiziqtirayotgan savollar va ayrim diniy masalalarni qanday tushunishi bevosita namoyon bo'ladi. Biroq suhbatning natijasi faqat mutaxassisning bilimi yoki keltirgan dalillariga bog'liq emas. Tinglovchining ruhiy holati, suhbat muhiti, o'zaro ishonch va fikr bildirish imkoniyati ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, mutaassib qarashlar ta'siriga tushib qolgan shaxslar bilan ishlashda ularning fikrini tinglash, mavjud tushunchalarini tahlil qilish va noto'g'ri xulosalarga kelish sabablarini aniqlash zarur. Shu jihatdan ma'rifiy suhbat oddiy tushuntirish yoki nasihat berishdan farq qiladi. U inson bilan bevosita muloqot qilish, uning qarashlarini anglash va mustaqil xulosa chiqarishiga ko'maklashish imkonini beradi.

Ma'rifiy suhbatlarning ijtimoiy-falsafiy ahamiyati ham aynan shu jarayonda namoyon bo'ladi. Insonning dunyoqarashi jamiyatdan ajralgan holda shakllanmaydi. Uning fikrlashi, qadriyatlari va hayotiy tanloviga ijtimoiy munosabatlar doimiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli diniy mutaassiblikning oldini olishda ma'rifiy muloqotning imkoniyatlarini o'rganish, umumiy va yakka tartibdagi suhbatlarning o'ziga xos jihatlarini aniqlash hamda ularning shaxs dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlariga ta'sirini ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilish mazkur tadqiqotning asosiy maqsadini tashkil etadi

Asosiy qism

Muloqot insonning boshqalar bilan fikr almashishidan kengroq jarayondir. Unda kishi o'ziga qanday munosabatda bo'linayotganini sezadi. Uning gapi tinglansa, u ham suhbatdoshining fikriga e'tibor berishga moyil bo'ladi. Aksincha, shaxs oldindan aybdor deb baholansa, hatto to'g'ri ma'lumot ham qarshilik uyg'otishi mumkin. Shu sababli ma'rifiy suhbatning boshlanishi uning keyingi mazmuni kabi muhimdir.

Jürgen Habermas "The Theory of Communicative Action" ("Kommunikativ harakat nazariyasi") asarida o'zaro tushunishga qaratilgan kommunikativ harakatni tahlil qiladi [1]. Bu yondashuvdan kelib chiqib, profilaktik suhbatni faqat bir kishining boshqasiga ta'siri deb tushunish to'g'ri emas. Unda savol berish, sabab keltirish va fikrni qayta ko'rib chiqish imkoniyati bo'lishi kerak. Mutaxassisning bilimga egaligi tinglovchining ovozini cheklash uchun asos bo'la olmaydi. Suhbat natijasi faqat tinglovchi aytilgan gapga rozilik bildirishi bilan o'lchanmaydi. U o'z savolini aniq ifodalay olsa, ma'lumot manbasini tekshirishni o'rgansa va boshqa qarashni tinglay olsa, bu ham muhim o'zgarishdir.

Paulo Freire "Pedagogy of the Oppressed" asarida bilimni tayyor holda bir tomonlama singdirishga asoslangan ta'limni tanqid qiladi. U o'rganuvchini faol ishtirokchi sifatida ko'rishga undaydi [2]. Ma'rifiy suhbatda ham shunday yondashuv foydali. Odamdan faqat eshitish talab etilsa, uning ichki savollari ochilmay qolishi mumkin. Hayotiy vaziyatni muhokama qilish, muqobil izohlarni solishtirish va tinglovchining o'zi xulosa qilishi bilimni chuqurroq anglashga yordam beradi.

Axloqiy munosabat haqida Martin Buber "I and Thou" asarida insonni boshqa bir kishiga buyum kabi emas, bevosita munosabatga kirishuvchi mavjudot sifatida qarash zarurligini ko'rsatadi [3]. Bu fikr ma'rifiy ishda ayniqsa dolzarb. Shaxsni birgina yorliq bilan tavsiflash uning muammolari, qo'rquvlari va imkoniyatlarini ko'rishga xalaqit beradi. Muloqot esa aynan shu murakkab hayotiy holatni anglashdan boshlanadi.

Mutaassib qarashlar bir kunda paydo bo'lmaydi. Insonning ma'lum guruhga yaqinlashuvi ko'pincha uzoq davom etgan tajribalar bilan bog'liq. O'zini yolg'iz his etish, atrofdagilarga ishonchning kamayishi, hayotiy savollarga javob topolmaslik va ijtimoiy tarmoqlardagi bir yoqlama axborot ayrim odamlarni yopiq fikriy muhitga olib kirishi mumkin. Biroq bu omillardan birortasi alohida holda insonning radikallashishini oldindan belgilamaydi.

Émile Durkheim "The Division of Labour in Society" asarida ijtimoiy birdamlik va jamiyat a'zolarini bir-biriga bog'lab turadigan munosabatlarni tahlil qiladi [4]. Uning yondashuvi diniy mutaassiblik masalasida ham foydali: kishi oilasi, mahallasi va keng jamiyat bilan sog'lom aloqalarini yo'qotsa, tor guruh uning uchun yagona tayanchga aylanishi mumkin. Shunday vaziyatda profilaktika faqat noto'g'ri fikrni rad etish emas, balki insonning sog'lom ijtimoiy aloqalarini tiklashni ham ko'zlashi lozim.

Peter Berger va Thomas Luckmann "The Social Construction of Reality" asarida kundalik bilim va tasavvurlar ijtimoiy munosabatlar ichida shakllanishini izohlaydi [5]. Inson nimani ishonchli deb bilishi ko'p jihatdan u muntazam muloqot qiladigan odamlar va guruhlar bilan bog'liq. Demak, zararli axborotning ta'sirini kamaytirish uchun faqat bir

xabarni inkor qilish kamlik qiladi. Ishonchli muqobil muloqot muhiti ham kerak. Unda diniy savolga mutaxassis javob bera olishi, psixologik muammo tinglanishi, ijtimoiy ehtiyoj esa tegishli yordam tizimiga yo‘naltirilishi zarur.

Mark Sageman “Understanding Terror Networks” asarida zo‘ravon ekstremistik tarmoqlarga qo‘shilishda ijtimoiy aloqalarning ahamiyatini ko‘rsatadi [6]. John Horgan “Walking Away from Terrorism” asarida esa guruhdan uzoqlashish bilan qarashlarning to‘liq o‘zgarishi bir xil jarayon emasligini yoritadi [7]. Ushbu farq ma’rifiy suhbat natijasini baholashda muhim. Bir martalik uchrashuvdan keyin tinglovchining jim turishi yoki rozilik bildirishi uning dunyoqarashi o‘zgarganini isbotlamaydi. Barqaror natija uchun keyingi muloqot, ijtimoiy ko‘mak va hayotiy muhitdagi o‘zgarishlarni ham hisobga olish lozim.

Erving Goffman “The Presentation of Self in Everyday Life” asarida odamlarning kundalik uchrashuvlarda o‘zini qanday tutishi va boshqalar oldida qanday taassurot qoldirishini tahlil qiladi [8]. Shu nuqtayi nazardan mutaxassisning tashqi ko‘rinishi, ovoz ohangi va suhbatni boshlash usuli ham ma’no beradi. Suhbatdosh o‘zini teng inson sifatida qabul qilinganini sezishi kerak. Buning uchun samimiylik sun’iy yaqinlikka aylanmasligi, rasmiy vazifa esa qo‘rqitish shaklini olmasligi lozim.

Rus olimi Mixail Baxtin “Problemy poetiki Dostoevskogo” asarida dialog va turli ovozlarning mustaqil ahamiyatini yoritadi [9]. Ma’rifiy suhbatda bu qarashdan amaliy xulosa chiqarish mumkin: tinglovchining fikri faqat mutaxassisning keyingi javobiga bahona emas. Uning gapi mazmunan tinglanishi kerak. Ba’zan insonning savoli ortida diniy masala emas, oilaviy kelishmovchilik, adolatsizlik hissi yoki e’tiborga ehtiyoj turadi. Savolni oxirigacha eshitmasdan berilgan javob bunday muammoni ochib bera olmaydi.

Suhbatni olib boruvchi kishi murakkab atamalarni ko‘paytirmasligi kerak. Diniy yoki falsafiy tushunchalar sodda misol bilan izohlanganda tinglovchi o‘z tajribasi bilan taqqoslay oladi. Biroq soddalik masalani yuzaki talqin qilish degani emas. Masalan, ijtimoiy tarmoqda tarqalgan bahsli diniy xabarni muhokama qilishda uning manbasi, muallifi, matndan ajratib olingan qismi va turli izohlari ko‘rib chiqilishi mumkin. Shu yo‘l bilan suhbat shaxsni birgina tayyor javobga emas, fikr yuritish usuliga o‘rgatadi.

Raqamli muhitda inson turli diniy ma’ruzalar, qisqa videolar va izohlarni tez uchratadi. Axborotning ko‘pligi esa har doim bilimning ortishini anglatmaydi. Qisqa lavha katta matndan ajratib olingan bo‘lishi, hissiyotga ta’sir qiluvchi sarlavha esa dalil o‘rnini egallashi mumkin. Shu sababli ma’rifiy suhbatning muhim vazifasi tinglovchiga manbani tekshirish va turli fikrlarni solishtirish ko‘nikmasini berishdir.

John Dewey “How We Think” asarida mulohazali fikrlashni shoshilinch xulosadan farqlaydi [10]. Bu yondashuv asosida suhbat davomida oddiy savollar qo‘yish mumkin: xabarni kim tarqatgan, uning asl manbasi qayerda, fikr qanday dalilga tayangan, boshqa izoh bormi? Bunday savollar faqat diniy axborotga emas, kundalik hayotdagi ko‘plab xabarlarga ham tatbiq etiladi. Natijada shaxsning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyati kengayadi.

John Locke “A Letter Concerning Toleration” asarida e’tiqod masalasida majburlashning chegaralarini va bag‘rikenglikning ahamiyatini muhokama qiladi [12]. Bu qarash zamonaviy ma’rifiy suhbat uchun muhim savol qo‘yadi: insonni tushunishga undaydigan muloqot bilan unga fikrni majburan qabul qildirish o‘rtasida qanday farq bor? Birinchi holatda dalil, hurmat va tanlash imkoniyati mavjud. Ikkinchisida esa qo‘rquv yoki tashqi bosim ustun keladi. Barqaror ijtimoiy kelishuv birinchi yo‘lga yaqinroqdir.

Rus faylasufi Nikolay Berdyayev “O naznachenii cheloveka” asarida erkinlik, shaxs va axloqiy mas’uliyat masalalarini yoritadi [13]. Uning yondashuvi shuni eslatadiki, insonning ma’naviy qarori tashqi itoatga teng emas. Shaxs o‘z harakatining sababini anglaganida mas’uliyatli tanlov yuzaga keladi. Shu bois ma’rifiy suhbatning vazifasi faqat “to‘g‘ri javob”ni eshittirish emas. Unda nima uchun ayrim qarashlar boshqalarga zarar yetkazishi mumkinligi ham ochilishi lozim.

Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tarbiya, axloq va ilmning inson hayotidagi o‘rniga e’tibor qaratadi [14]. Avloniy merosidan kelib chiqib, ma’rifatni kundalik xulqdan ajratib bo‘lmaydi. Biror mavzuni bilish bilan odamlarga hurmat ko‘rsatish, oiladagi mas’uliyatni bajarish va bahsni zo‘ravonliksiz hal qilish o‘zaro bog‘liq. Shu sababli diniy-ma’rifiy ishlar ijtimoiy ko‘nikmalar bilan birga olib borilganda mazmunliroq bo‘ladi.

Bag‘rikenglik barcha fikrni bir xil deb tan olish emas. Zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi, boshqalarni insoniy qadrdan mahrum etuvchi g‘oyalarni asosli tanqid qilish zarur. Lekin tanqid shaxsning o‘zini haqorat qilishga aylanmasligi kerak. Qarash va inson o‘rtasidagi farq saqlansa, suhbat davom etishi uchun imkon qoladi.

Yakka suhbatda avval insonning o‘zi qanday muammoni muhim deb bilishi aniqlanadi. Kimdir diniy savolga javob izlaydi. Boshqa kishi oilaviy bosim, moddiy qiyinchilik yoki jamiyatdan ajralib qolish haqida gapirishi mumkin. Mutaxassis o‘z vakolati doirasidan chiqmasdan, kerak bo‘lsa, psixolog, ijtimoiy xodim, huquqshunos yoki diniy bilimga ega mutaxassis bilan hamkorlik qilishi lozim. Bir kishining barcha muammosini faqat diniy suhbat orqali hal qilishga urinish yetarli emas.

Albert Bandura “Social Learning Theory” asarida xulqning shakllanishida kuzatish va ijtimoiy o‘rganishning rolini tushuntiradi [15]. Bu fikr suhbatdan keyingi muhitni ham ko‘rib chiqishga undaydi. Inson yangi xulosaga kelgan bo‘lsa

ham, u avvalgi zararli ta’sirlar bilan yolg‘iz qolsa, o‘zgarishni saqlash qiyin bo‘lishi mumkin. Ijobiy namuna, qo‘llab-quvvatlovchi yaqinlar va mazmunli faoliyat shaxsga yangi ijtimoiy tajriba beradi.

Amaliy ishda suhbat natijasini baholash uchun bir necha belgi muhim: tinglovchi savol bera oldimi, qarama-qarshi fikrni eshita oldimi, axborotni tekshirishga tayyormi, muammosi bo‘yicha tegishli yordamga yo‘naltirildimi? Bularni vaqt o‘tishi bilan kuzatish mumkin. Biroq natijani faqat tadbir soni yoki ishtirokchilar miqdoriga tenglashtirish ilmiy jihatdan yetarli emas. O‘zgarishning davomiyligi va insonning kundalik munosabatlariga ta’siri ham o‘rganilishi kerak.

Ma’rifiy suhbatning chegaralari ham ochiq bo‘lishi zarur. U tibbiy tashxis, tergov yoki sud jarayonining o‘rnini bosmaydi. Suhbatda shaxsning diniy qarashi haqidagi taxminni xavfning isboti sifatida qabul qilishdan saqlanish kerak. Shaxsga nisbatan har qanday cheklov alohida huquqiy asosga ega bo‘lishi lozim. Ana shunda profilaktika bilan inson huquqlarini hurmat qilish bir-biriga zid bo‘lib qolmaydi.

Yuqoridagi tahlil asosida ma’rifiy suhbatni besh bog‘liq yo‘nalishda tushunish mumkin. Birinchisi - munosabat. Suhbat boshida inson o‘zini xavfsiz va hurmat qilingan holda his etishi kerak. Ikkinchisi - anglash. Mutaxassis tinglovchining savoli, tajribasi va axborot manbalarini tushunishga harakat qiladi. Uchinchisi - dalillash. Bahsli fikrlar ishonchli ma’lumot va mantiqiy solishtirish yordamida ko‘rib chiqiladi. To‘rtinchisi - ijtimoiy ko‘mak. Aniqlangan ehtiyojlar tegishli mutaxassislarga yo‘naltiriladi. Beshinchisi - davomiylik. Bir martalik uchrashuvdan keyin shaxsning holati va yordamga ehtiyoji e’tibordan chetda qolmaydi.

Bu modelda suhbatning maqsadi shaxsning boshqalar bilan aloqasini uzish emas, aksincha, uni sog‘lom ijtimoiy munosabatlarga qayta jalb qilishdir. Diniy savodxonlik, tanqidiy fikrlash va axloqiy mas’uliyat bir-birini to‘ldiradi. Mutaxassis ham suhbat davomida o‘rganadi: u auditoriya uchun qaysi misol tushunarli, qaysi savol og‘riqli va qaysi yordam shakli zarurligini aniqlaydi.

Xulosa

Ma’rifiy muloqot diniy mutaassiblikning oldini olishda muhim ijtimoiy vosita bo‘lishi mumkin. Uning ta’siri faqat ma’lumotning to‘g‘riligiga bog‘liq emas. Tinglovchiga munosabat, suhbatning xavfsiz muhiti, savol berish imkoniyati va ishonch ham katta ahamiyatga ega. Muloqot bir tomonlama nasihatdan farqli ravishda insonning o‘z qarashini anglashiga va dalillar asosida qayta ko‘rib chiqishiga sharoit yaratadi.

Radikallashuvni faqat diniy bilim yetishmasligi bilan tushuntirish masalaning ijtimoiy tomonlarini chetda qoldiradi. Oila, yaqinlar, guruhga mansublik, axborot muhiti va ijtimoiy yordam shaxsning dunyoqarashiga ta’sir etadi. Shu sababli umumiy suhbat individual yondashuv, axborot savodxonligi, psixologik va ijtimoiy ko‘mak bilan bog‘lanishi kerak. Natijani faqat uchrashuvlar soni emas, balki insonning mustaqil fikrlashi va ijtimoiy munosabatlaridagi davomli o‘zgarish orqali baholash maqsadga muvofiq.

Ma’rifiy ishning axloqiy mezoni inson sha’ni va erkinligini hurmat qilishdir. Qat’iy diniy e’tiqodni zo‘ravonlikni oqlash bilan bir xil deb baholamaslik, shaxsiy ma’lumotlar bilan qonuniy ishlash va turli qarashlarni dalil asosida muhokama qilish zarur. Shu tamoyillar saqlanganda ma’rifiy suhbat nafaqat ayrim xatolarni tushuntiradi, balki jamiyatda ishonch, bag‘rikenglik va mas’uliyatli hamkorlikni ham mustahkamlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Habermas, J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society. Boston: Beacon Press, 1984. P. 27
2. Freire, P. Pedagogy of the Oppressed. New York: Continuum, 1970. P. 19-31
3. Paulo Freire “Pedagogy of the Oppressed” 1968. https://files.libcom.org/files/Paulo%20Freire,%20Myra%20Bergman%20Ramos,%20Donaldo%20Macedo%20-%20Pedagogy%20of%20the%20Oppressed,%2030th%20Anniversary%20Edition%20(2000,%20Bloomsbury%20Academic).pdf
4. Durkheim, É. The Division of Labour in Society. London: Macmillan, 1984 P.19-21
5. Berger, P. L., Luckmann, T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York: Anchor Books, 1966. P.63
6. Sageman, M. Understanding Terror Networks. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004. P.19-27
7. Horgan, J. Walking Away from Terrorism: Accounts of Disengagement from Radical and Extremist Movements. London: Routledge, 2009. P.48
8. Goffman, E. The Presentation of Self in Everyday Life. New York: Doubleday, 1959. P.19
9. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. Москва: Советский писатель, 1963. С. 27-29
10. Dewey, J. How We Think. Boston: D. C. Heath & Co., 1910. P. 27-33
11. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Asarning o‘zbekcha nashrlari mavjud.
12. Locke, J. A Letter Concerning Toleration. 1689.
13. Бердяев Н. А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. Париж: YMCA-Press, 1931.